МАТЕРІАЛИ ЖУРАВНІВСЬКОГО КОМПЛЕКСУ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДАВНЬОРУСЬКОГО МІСТА

О. П. МОЦЯ (Київ)

На даному етапі досліджень актуальної проблеми виникнення й функціонування урбаністичних центрів східнослов'янського суспільства наприкінці I — початку II тис. чітко визначились кілька основних напрямків еволюції цього процесу. Один з них, общинно-феодальний шлях виникнення міст, відрізняється тим, що істотні відмінності ряду поселень від основної маси селищ: «... помітні вже на стадії формування адміністративно-господарських осередків племен. Вони отримують функції (соціальні, адміністративно-політичні, економічні, військові та ін.), котрі не характерні для первіснообщинних поселенських структур. Можна досить упевнено говорити, що ці центри формувались вже в умовах складання феодальних відносин і їх розвиток характеризувався ранньоміськими рисами. Природний процес містоутворення у східних слов'ян отримав значне прискорення в результаті так званого окняження земель, включення їх до єдиної ранньофеодальної державної системи Київської Русі»[1].

Справедливість такого твердження можна проілюструвати на матеріалах конкретного археологічного комплексу Дніпровського Лівобережжя — системи пам'яток VIII—XIII ст. поблизу сучасного с. Журавне Охтирського р-ну Сумської обл. Він знаходиться на високому, порізаному ярами правому березі р. Ворскла і зараз майже весь заріс лісом (одна з причин, чому добре зберігся до кінця XX ст.). Складається з двох городищ (0,4 та понад 5 га), двох відкритих селищ (близько 4 та 3 га), що містились на краю надзаплавної тераси та в заплаві, а також курганного могильника, на якому на сьогодні ще нараховується 1282 насипи. Але, хоч про пам'ятку було відомо вже в XVIII ст., лише в 1986 р. було проведено стаціонарні дослідження[2]. Це дало змогу грунтовніше говорити про функ-

---

[1] *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— С. 70.

[2] *Древнерусские* поселения Среднего Поднепровья.— К., 1984.— С. 168, 169; *Моця А. П., Петрашенко В. А.* Работы Днепровской Древнерусской экспедиции // АО 1986 года.— М., 1988.— С. 313, 314.

ціональне призначення населеного пункту в сіверянський та давньоруський історичні періоди.

Перше з названих городищ в урочищі «Демидів бугор» було невелике за розмірами (100 × 40 м). Містилось на мисі корінного берега, що здіймався над заплавою на висоту близько 30 м. З напільного боку укріплене валом висотою 2—3 (на різних ділянках), шириною до 10, а також ровом глибиною 2—2,5 м (рис. 1). З напільного боку городища, за 30 м на північ від укріплень, було закладено шурф, в якому виявлено уламки кераміки роменської культури.

На площі самого городища зафіксовано близько 50 заглиблень округлих обрисів глибиною 0,5—0,6 м. При дослідженні двох з них встановлено, що це залишки будівель. Вугілля та значні прошарки попелу свідчать про пожежу, що їх знищила. Серед знахідок переважали уламки ліпної роменської кераміки (горщики та сковорідки), були також знайдені глиняні пряслиця і уламок залізного ножа. Це незаперечні свідчення того, що городище загинуло в результаті пожежі в другій половині X ст., а ще вірогідніше — наприкінці його. Пізніше життя тут практично не відновлювалось: знайдено лише три уламки гончарного посуду давньоруського часу.

Друге із згаданих городищ розташоване за 1 км вище по річці також на високому березі. В 1971 р. було встановлено його тричасне планування (західний, східний і південний майданчики)[1]. А 1986 р. в різних місцях було проведено шурфування, при якому значних слідів пожежі не виявлено. З'ясувалось, що життя у цьому місці розпочалося ще в роменський час, і тривало в перші століття II тис. Деякі типи посуду демонструють спроби відтворення сіверянськими місцевими майстрами давньоруських форм. У кількісному відношенні кераміка XII ст. набагато переважає вироби XI ст. В окремих місцях глибина культурного шару в шурфах досягала 2 м (можливо тут натрапили на заглиблену будівлю). Слід також відзначити, що топографічні умови місцевості були використані досить ефективно: там, де зберігались природні стрімкі схили, слідів укріплень не зафіксовано; в інших місцях простежено ескарпи, а у найбільш незахищених місцях з боку плато виявлено залишки валів та ровів (рис. 2).

У шурфах, поставлених на площах обох відкритих селищ, розташованих поблизу другого городища, виявлено синхронні нашарування товщиною 0,2—0,6 м роменського та давньоруського часів.

Дещо більші роботи були проведені на курганному могильнику, де збереглися навіть насипи висотою до 3 м. Некрополь займав територію між обома городищами, але порівняно з 70-ми рр. XX ст. його площа зменшилася — частину насипів

---

[1] *Кучера М. П., Сухобоков О. В.* Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАНУ.— 1971/17а.— С. 12, 13.

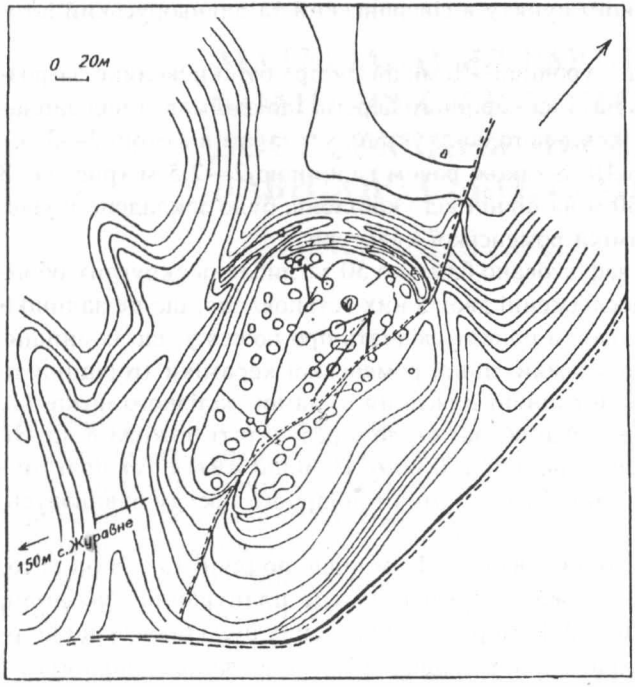

Рис. 1. План Малого Журавнівського городища.

знищено оранкою (там, де не було лісу). І все ж таки кількість могил, що збереглися (1282), дозволяє характеризувати його як один з найбільш збережених середньовічних некрополів Європи. Роботи провадились вибірково в різних групах з метою з'ясування хронологічних меж його використання та особливостей поховального обряду. Всього досліджено 28 курганів (табл. 1).

Говорячи ж про розкопані могили загалом, слід відзначити наступне. Висота насипів 0,4—1,6 м, діаметр 4—8 м. Навколо 12 з них зафіксовано курганні ровики. У двох випадках поховань не виявлено, тобто це були кенотафи. А трупопокладень на рівні давньої поверхні та в підкурганних ямах зафіксовано порівну. До речі, в одному з курганів (№ 14) поховання виявлено в ямі великих розмірів (3×1,9 м), стінки якої були обкладені деревом. Цей звичай має аналогії в середньодніпровському регіоні, зокрема на так званих дружинних могильниках[1].

У більшості могил зафіксовано по одному небіжчику, в 3 — парні поховання, в 2 — потрійні, в 1 — п'ятьох (часто дорослі і діти разом). Крім різноманітного супровідного інвентаря (кераміка, прикраси, побутові речі) виявлено кістки тварин — залишки ритуальної їжі, а також вуглинки — пережиток обряду кремації померлих. Деякі категорії речей дозволили вужче визначити час проведення того чи іншого поховання: до X ст. належать 5 курганів (№ 5, 6, 14, 17, 20), до X—XI ст.— 4 (№ 1, 3, 9, 18), до XI ст.— 5 (№ 4, 11, 13, 23, 27), до XI—XII ст.— 2 (№ 15, 22) і до XII ст.— 5 (№ 2, 7, 16, 25, 26).

[1] *Моця А. П.* Срубные гробницы Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси.— К., 1990.— С. 100.

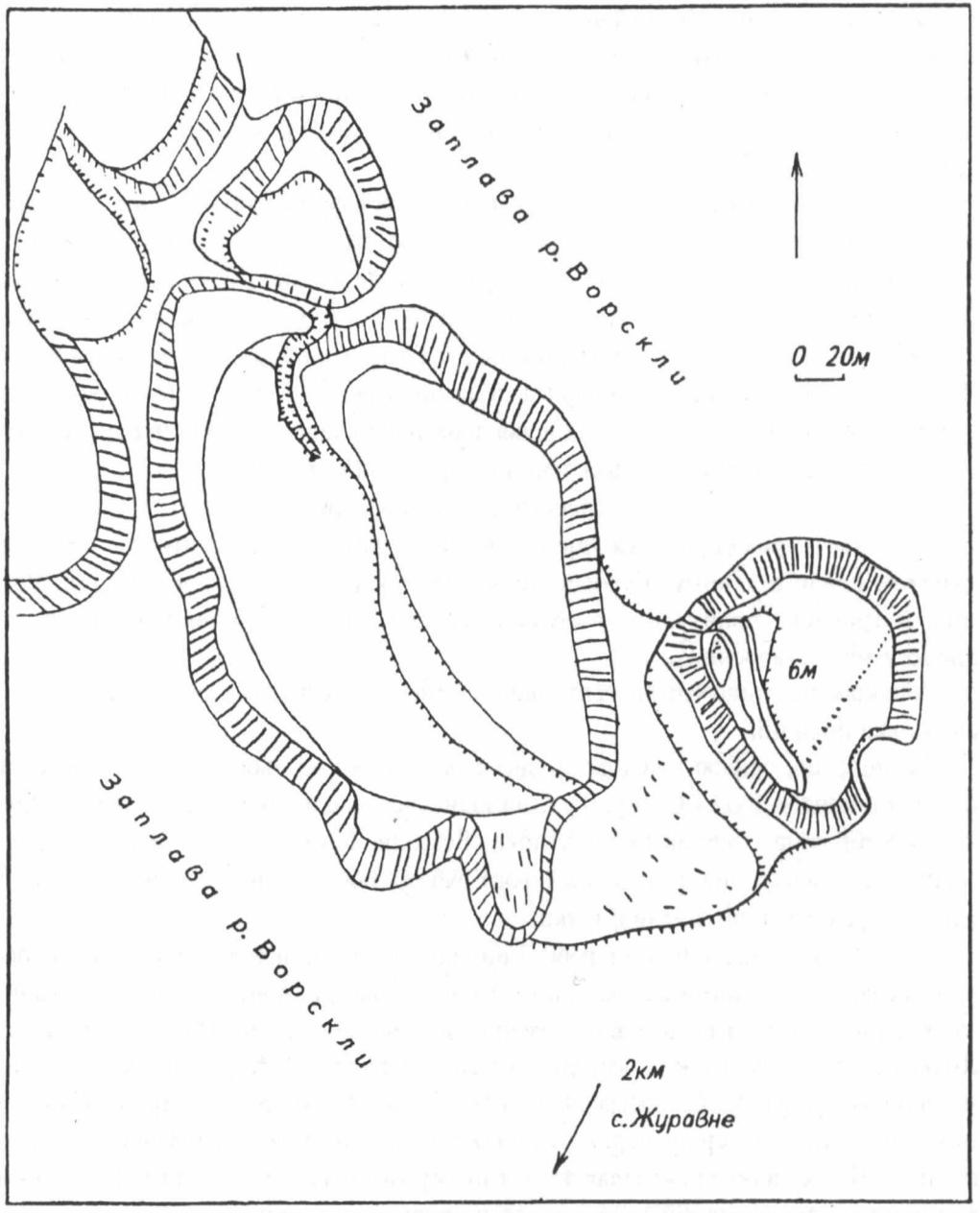

Рис. 2. План Великого Журавнівського городища (за М. П. Кучерою та О. В. Сухобоковим).

Наведені результати робіт дозволяють простежити динаміку життя в цьому місці наприкінці I — початку II тис. й зробити деякі висновки. Так, якщо матеріали поселень свідчать про постійне перебування тут носіїв роменської культури,

то стабільний розподіл поховальних комплексів за окремими хронологічними відтинками часу на початку II тис.— про продовження життя населення поблизу сучасного с. Журавне і в епоху Київської Русі. А розміри всього комплексу свідчать про значну концентрацію східних слов'ян в цьому місці в розглядуваний історичний період.

Вірогідно, протягом останньої чверті I тис. тут функціонував один з центрів малого племені сіверянського союзу. Головною структурою його було перше з розглянутих городищ, а навколо розміщувалось кілька відкритих селищ. Стратегічно вигідне положення пункту, як і його місце в межах згаданого союзу племен, призвело до того, що ним в останній чверті I тис. (мабуть в самому його кінці) зацікавилась київська великокнязівська адміністрація. Для автохтонів результат був невтішний: військова дружина нової державної влади знищила центральне городище, а мешканців інших поселень підпорядкувала Києву.

Після такої акції центр переноситься по Ворсклі, де будується (чи значно укріплюється і розширюється) друге городище, котре після цього стає опорним пунктом влади в даному мікрорегіоні молодої східнослов'янської держави. Розміри й тричасне планування поселення свідчать про поступовий розвиток тут процесу містоутворення[1].

Але крім політико-адміністративної цей міський осередок вірогідно виконував ще кілька функцій.

Безперечно, однією з них була військова — адже на цьому відтинку Ворскли проходив кордон Русі і Степу. Тут, на відносно невеликій території концентруються 5 городищ (Петровське, Охтирка, Безсали, Глинськ і саме Журавне), що свідчить про існування досить важливого рубежу оборони від кочових орд саме в районі середньої течії згаданої річки.

Але взаємовідносини землеробів і номадів не зводились лише до військового протистояння. Між ними існували й постійні торговельні контакти, що відбувалися (в першу чергу) в певних пунктах прикордонних областей. На Дніпровському Лівобережжі одним з таких осередків торгівлі могло бути Журавнівське поселення, що розміщувалось безпосередньо в контактній зоні зі степняками. У зв'язку з цим населення (в першу чергу ремісники та купці) концентрувалось в перші століття II тис. навколо «града» та й в ньому самому, що не було характерним для інших ординарних військових фортець порубіжної зони.

Тут же міг збиратись додатковий продукт — податки зі всієї округи, мешкали феодали зі своїм оточенням та представники державної адміністрації.

Але процес містоутворення не досяг необхідного завершення. Про причини, що призвели до цього, говорити ще рано. Однією з них міг бути руйнівний напад

[1] *Толочко П. П.* Указ. соч.— С. 63.

значних сил половців чи монголо-татар, в результаті чого життя в даному місці припинилось. Та для остаточних висновків потрібно провести ще значні археологічні дослідження — адже на сторінки літописів Журавнівський «град» так і не потрапив.

Таблиця 1

Досліджені кургани поблизу с. Журавне

Курган			Інгумація відносно давнього горизонту		Орієнтація	Інвентар	Примітки
№ п/п	Вис., м	Діам., м	На і вище	Нижче			
1	0,35	4,8	х (пох. 1)	х (пох. 2)	півн.-зах.	пох. 1: 2 круглі підвіски (хрест у колі), бісер, гральні кості з отворами; пох. 2: ніж	поховання різночасові, кераміка в насипі, вуглинки біля небіжчика
2	0,9	6		х	зах.	ніж, фрагменти шкіряного взуття	в насипі вуглинки, кераміка, лунниця
3	1,6	7	х			ніж, фрагменти кераміки	парне поховання
4	1,1	6		х	зах.	лунниця, дротяне кільце, фрагмент кераміки, залишки шкіряного взуття	
5	0,5	4,4	х			ліпна кераміка	вуглинки біля небіжчика
6	1,1	7	х		півд.-зах.	3 скроневі кільця, бісер	вуглинки біля небіжчика
7	1,15	8	х		півд.-зах.	розвал горщика, ніж, намистина, дротяне кільце	вуглинки біля небіжчика
8	1	6		х	півн.-зах.	ніж	кераміка в насипі, вуглинки біля небіжчика
9	0,55	6	х		півн.-зах.	4 скроневих кільця, підвіски, намистини, бісер, 2 ножі	вуглинки біля небіжчика
10	0,75	6	х				вуглинки біля небіжчика
11	0,8	5,2		х	зах.	2 скроневих кільця, 3 круглі підвіски (хрест у колі), намистина, браслет, ніж	в насипі лунниця
12	0,85	7,4					ліпний і гончарний посуд, вуглинки (кенотаф)
13	1,3	7,2		х	зах.	2 скроневих кільця, дротяне кільце, 2 намистини	

Курган			Інгумація відносно давнього горизонту		Орієнтація	Інвентар	Примітки
№ п/п	Вис., м	Діам., м	На і вище	Нижче			
14	0,9	6,4		х	півд.-зах.	ніж, дротяне кільце	в насипі фрагменти кераміки
15	1,3	8		х	зах.	ніж, 2 намистини, пряжка	в насипі фрагменти кераміки
16	1	0,4	х		зах.	ніж, 2 зуба свині	в насипі фрагменти кераміки
17	0,45	6	х			фрагменти ліпної кераміки, намистина	вуглинки біля небіжчика
18	0,5	6	х		півд.-зах.	пох. 2: перстень, намисто; пох. 3: намистини	потрійне поховання, вуглинки біля небіжчиків
19	1	7,4		х		шкаралупа горіха та жолудів	
20	0,5	7	х		півн.-зах.	6 скроневих кілець, перстень, ніж, намистини, бісер	вуглинки біля небіжчика
21	0,4	4		×	півд.-зах.	пох. 1: 5 скроневих кілець, намистини, витий та платівчастий персні; пох. 2: 2 скроневі кільця, намистини	парне поховання
22	0,45	4,5		х	півн.-зах.	ніж	
23	0,8	6	х			залізна шийна гривна	
24	1	6		х	зах.	ніж	
25	1,1	6,6	х		півн.-зах.	пох. 1: фрагменти кераміки, ніж; пох. 3: намистини, скроневе кільце; пох. 4: 3 скроневі кільця, дротяний перстень	поховання п'ятьох (різночасові), вуглинки біля небіжчиків
26	1	6		х	зах.	4 скроневих кільця, фрагменти кераміки, намистини, дротяний та платівчастий персні, браслет, бронзовий амулет-підківка	в насипі кістка тварини, фрагменти кераміки, залізний ключ; вугілля в курганному ровику
27	0,4	6	х		півн.-зах.	пох. 1: 5 скроневих кілець, бісер; пох 3: 3 скроневі кільця	поховання трьох, в насипі фрагменти кераміки
28	0,4	5,2					ніж, кістка свині, шматок обгорілого дерева (кенотаф)